

6- اثرات طاعون 1877 بر اقتصاد گیلان:

هنوز اقتصاد ایران از اثرات مرگبار قحطی بزرگ¹ (1871-72) خلاص نشده بود که در سالهای (1876-77) طاعون آمد. در قرن نوزدهم طاعون، وبا و دیگر بیماریهای واگیر تائیرات چشمگیری بر جمعیت ایران داشته و از عمده عوامل طبیعی مرگ و میر ناگهانی در ایران بودند. گرچه آمارهای دقیق و قابل اعتماد در اختیار نداریم تا میزان این تائیرات را اندازه گیری نمائیم ولی تکرار و گستردگی شیوع این بیماریها نشانه آن است که تائیرات کنترل کننده شان بر جمعیت ایران قابل توجه بود. براساس اسناد و مدارک ناکاملی که در اختیار ماست می دانیم که شیوع طاعون اگرچه به کثرت وبا نبوده ولی در طول قرن گذشته ده بار در مناطق مختلف ایران ظاهر شد و کشتار کرد. مهمترین مورد شیوع طاعون در سالهای 1830/31 بود که در مناطق حاصلخیزو پرجمعیت شمالی، مازندران، گیلان و آذربایجان کشتار وحشتناکی کرد که چگونگی اش را در جای دیگر واریسیده ام². علاوه بر تکرار چشمگیر این بیماری ها، مسئله مهم سرعت فوق العاده گسترش این بیماریها بود که در فاصله زمانی کوتاهی منطقه وسیعی را آلوده می ساخت و این سرعت زیاد موجب می شد که شمار قربانیان این بیماریها نیز به نسبت بسیار زیاد باشد. در توضیح این وضعیت می توان به دلایل زیر اشاره کرد:

1- در طول قرن گذشته هیچگونه بیمارستان یا اداره بهداشت عمومی وجود نداشت. بعلاوه مقررات قرنطینه هم در اغلب موارد اعمال نمی شد و یا در جلوگیری از گسترش بیماری موثر نبود. شخص بیمار از مکانی به مکانی دیگر می رفت و بیماری را با خویش به مناطق تازه تری می برد.

2- يك عقیده نادرست که آب جاری هرگز آلوده نمی شود.

3- در کنار عامل دوم، عادت مذهبی شستن جسد در موقع دفن. در مواقع شیوع بیماری نیز این عادت دینی رعایت می شد و با توجه به اعتقاد نادرست قبلی، به سهولت موجب آلودگی آب جاری و گسترش بیماری می گشت. در باره آلودگی آب بد نیست به بخش زیر از گزارشی که در 1904 تهیه شد اشاره کنیم که در این خصوص بسیار روشنگر است. « چون آب از آب انبار يك خانه به آب انبار خانه دیگر می رود و در این آب علاوه بر ظرف و ظروف، البسه هم می شویند، و همین آب را نیز می نوشند. به این ترتیب، آلودگی آب آشامیدنی تقریباً حتمی است. آب حمامهای عمومی را معمولاً سالی يك یا دو بار عوض می کنند»³.

4- عامل دیگر که موجب گسترش سریع این بیماریهای واگیر می شد، سنت عجیب و غریب « دفن موقت» بود که معمولاً در باره اجساد بعضی از ثروتمندان اجرا می شد. جریان از این قرار بود که برای شماری از این ثروتمندان این نیک بختی بزرگی بود که در یکی از شهرهای مقدس، مثل مشهد، قم، در ایران و نجف و کربلا در عراق دفن شوند. نتیجتاً این کاملاً عادی بود که شخص ثروتمندی را که از يك بیماری واگیر فوت کرده، موقتاً در محلی دفن کنند و پس از چند ماه جسد را به گور دائمی در یکی از این شهرها منتقل نمایند. بسیار اتفاق می افتاد که در این نقل و انتقال، بیماری هم در نقاط جدیدی ظاهر می شد. مقامات دولت عثمانی کوشیدند که با ایجاد پاسگاههای بررسی و صدور جواز جلوی سرایت بیماری را بگیرند ولی، « اجساد زیادی از راههای کوهستانی بدون پرداخت عوارض و دریافت جواز از پاسگاههای قرنطینه وارد ترکیه می شوند. بسیار اتفاق می افتد که چارودار که برای حمل و دفن جسد در کربلا 30 تومان گرفته است جسد را در حوالی خانقین در رودخانه دجله می اندازد و به این ترتیب، آنچه را که برای هزینه راه کنار گذاشته، پس انداز می کند»⁴

ترکیب این عوامل موجب می شد که:

1 برای بررسی بیشتر بنگرید به احمد سیف: اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، نشر چشمه، تهران 1374، فصل 9

2 نگاه کنید به سیف، همان، فصل 8

3 رابینو: گزارش کنسولی، « کرمانشاه»، اسناد و مدارک پارلمانی، 1900 جلد 100.

4 همان جا.

اولا، کنترل بیماری‌های واگیر بسیار دشوارتر بشود. بعلاوه این کاملاً امکان داشت که يك بیماری تنها پس از طی کردن دور طبیعی خود در حالیکه حداکثر تلفات را وارد آورده، خود بخود متوقف شود.

ثانیا، این نکته نیز روشن می شود که چرا بیماری های واگیر به این سرعت در مناطق وسیعی شیوع پیدا می کردند.

در 1876، طاعون به شوشتر زد و تخمین زده می شود که 1800 نفر از 8000 نفر جمعیت شهر تلف شدند.⁵ اگر این برآوردها قابل اعتماد باشند، در فاصله چند ماه جمعیت شهر 22.5 درصد کاهش یافت و این لطمه بسیار سنگینی است. در گزارشات آمده است که در خطوط مرزی ایران و عثمانی هم طاعون بروز کرد ولی از میزان تلفات احتمالی اطلاعی نداریم.⁶ يك سال بعد، گیلان که بطور نسبی از قحطی بزرگ آسیب زیادی ندیده بود، گرفتار طاعون شد. گفتن دارد البته که گیلان اگرچه از بسیاری ایالات دیگر غنی تر بود، ولی از 1864 به آن سو، در پی آمد بیماری کرم ابریشم و کاهش شدید تولید و صدور ابریشم در وضعیت نامساعدی قرار داشت.⁷ در واقع، بروز طاعون در 1877 ضربه دیگری بود بر اقتصاد گیلان که تازه داشت راه های مقابله با کاهش تولید و صدور ابریشم را می آموخت.

رایینو که یکی از آگاه ترین ناظران امور ایران در قرن نوزدهم و اوائل قرن بیستم بود، بر آورد کرده که میزان تلفات در شهر رشت و حومه بیش از 4000 نفر بود.⁸ چرچیل که در طول شیوع طاعون کنسول انگلستان در رشت بود، جریانات را با تفصیل بیشتر ثبت کرده است. بنا بر مشاهدات او، طاعون 7 تا 8 ماه طول کشید و با وجودیکه اطباء روسی و انگلیسی در شهر ساکن بودند، موجب مرگ 4000 تن شد.⁹ چرچیل افزوده است که، « از انجائیکه قسمت اعظم جمعیت از شهر [رشت] به دهات گریخته اند، تعداد تلفات دهات در رقم بالا منظور نشده است و این رقم تنها تلفات شهر رشت را در بر می گیرد، امکان دارد که به همین تعداد نیز در دهات تلف شده باشند».¹⁰ اگرچه طاعون در مارس 1877 بروز کرد، ولی تا اواخر ژوئن، یعنی در سه چهارماه اول شیوع بیماری، کوچکترین اقدامی برای جلوگیری از سرایت بیماری به دیگر نقاط به عمل نیامد. تازه پس از ژوئن که مقررات قرنطینه بر قرار شد، « مثل دیگر مسائل این مملکت، این اقدامات فقط روی کاغذ ماند و تنها شامل آنهایی می شد که پولی برای پرداخت عوارض خروجی نداشتند».¹¹ به بیان دیگر، يك پیش گزاره طبی برای کنترل بیماری، به صورت وسیله تازه ای برای باج ستانی درآمد. علاوه بر شیوع طاعون، محصول ابریشم نیز « بسیار اسفناک» بود وبعلاوه، جنگ روس و ترکیه هم تجارت ایران و اروپا را که از ترکیه می گذشت، دستخوش بحران و نا امنی نمود. بحرانی شدن تجارت با اروپا، برای گیلان به ویژه مصیبت بزرگی بود. با وجود اسفناک بودن محصول ابریشم، مهمترین محصول صادراتی گیلان به اروپا، ابریشم بود که از طریق ترکیه به اروپا می رفت. مجموعه این عوامل بحران مالی گیلان را به حدی تشدید کرد که ناصرالدین شاه قاجار ناچار شد به گیلان 80000 تومان تخفیف مالیاتی بدهد.¹² همین حرکت شاه به خودی خود نشان از وخامت اوضاع اقتصادی در گیلان دارد چون، باید در نظر داشته باشیم که قدرتمندان حاکم بر ایران کمترین توجهی به وضعیت زندگی دهقانان و دیگر زحمتکشان شهر وروستا نداشته و همه فکر و ذکرشان مالیات ستانی و زراندوزی هر چه بیشتر بود. شواهد این شیوه حکومت را در جای دیگر به دست داده ام و دیگر تکرار مکررات نمی کنم. به تجربه مواردی که در طول قرن به آنها برخوردیم، واقعیت دارد که تخفیف مالیاتی در

5 اسناد وزارت امور خارجه انگلیس: F.O. 60-400 گزارش مورخ 14 ژانویه 1877

6 اسناد وزارت امور خارجه انگلیس: F.O. 60-382 گزارش مورخ 2 ژوئیه 1876

7 بنگرید به سیف: *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، فصل 5

8 رایینو: *ولایت دارالمرز، گیلان، تهران، 1350*، ص 555

9 چرچیل: گزارش کنسولی، « گیلان»، *اسناد و مدارک پارلمانی*، 1878، جلد 74

10 همانجا

11 همانجا

12 همانجا

واقع سوی دیگر سکه بحران عمیق اقتصادی بود و ناتوانی مطلق در پرداخت اضافاتی که به روال معمول گرفته می شد.

باری، کل تجارت گیلان در 1877 در مقایسه با 1874 بیش از يك سوم [35%] کاهش یافت و از 1107960 لیبره به 724550 لیبره کاهش یافت.

13 تجارت خارجی گیلان به لیبره استرلینگ

سال	واردات	1874=100	صادرات	1874=100
1874	467200	100	640760	100
1875	429440	92	650500	101
1876	514790	110	786222	123
1877	329560	70	394990	62
1878	408816	87	523055	82
1879	404182	86	740452	115

کل واردات گیلان در 1879، چهارده درصد از واردات 1874 کمتر بود ولی افزایش فوق العاده صادرات برنج و ابریشم خام در 1879 موجب شد که کل صادرات، 15% افزایش نشان بدهد. در این خصوص باید به سه نکته اشاره کنم:

- به نظر می رسد که پی آمدهای مخرب بیماری کرم ابریشم تخفیف یافته و روند نزولی تولید ابریشم متوقف شده باشد. برای نمونه، مقدار تولید در 1879 دو برابر مقدار تولید در 1878 بود.¹⁴

- شایان ذکر است که در عکس العمل به بیماری کرم ابریشم، تولید برنج به عنوان يك محصول جانسپینی در گیلان افزایش یافت. از آن گذشته، صادرات برنج نیز به صورت مهمترین منبع ارزآوری در آمد و جای ابریشم را گرفت. بد نیست اشاره کنم که در فاصله بین 1878 و 1908، مقدار صادرات برنج گیلان به روسیه 25 برابر افزایش یافت و از حدود 2400 تن در 1878 (cwt 47105) به 60700 تن در 1908 (cwt 1191000) رسید.¹⁵

- تاثیرات طاعون 1877 اگرچه در کوتاه مدت و بسیار چشمگیر بود، ولی تاثیرات مخرب دراز مدت بر اقتصاد گیلان نداشت.

با این وجود، نگاهی گذرا به ارقام تجارت خارجی گیلان در حول و حوش سال طاعونی 1877 اطلاعات جالبی در اختیارمان می گذارد.

کل واردات سال 1879 در مقایسه با سال 1876 (سال ماقبل طاعون) 22 درصد کاهش یافت در حالیکه کاهش، صادرات فقط 6 درصد بود. برای اینکه تصویر دقیق تری داشته باشیم، صادرات و واردات گیلان را جداگانه بررسی خواهیم کرد.

واردات گیلان، معمولا از سه کانال تجاری می آمد:

- کالاهائی که از روسیه وارد می شد.

- کالاهای اروپائی که از طریق تبریز به گیلان می رسید.

- محصولات بومی دیگر ایالات ایران.

بد نیست به جدول زیر توجه کنیم.

16 ارزش واردات گیلان به لیبره استرلینگ

سال	کل واردات	واردات روسیه	واردات اروپا	واردات محصلات بومی
-----	-----------	--------------	--------------	--------------------

13 بر اساس اطلاعات آمده در این اسناد، این جدول را تنظیم کرده ام. چرچیل: گزارش کنسولی، « گیلان»، اسناد و مدارک پارلمانی، 1876، جلد 76، 1877 جلد 82، 1878، جلد 74، 1878/79 جلد 70، 1880، جلد 74. اشاره کنم که ارزش واردات گیلان در 1875، 489840 لیبره استرلینگ بود که از این مقدار، 6040 لیبره ارزش تفنگها و مهمات وارده از روسیه بود. این مقدار را از کل صادرات این سال کسر کرده ایم.

14 چرچیل: گزارش کنسولی، « گیلان»، اسناد و مدارک پارلمانی، 1880، جلد 74

15 نگاه کنید به احمد سیف: بعضی جنبه های توسعه اقتصادی در ایران، 1800-1914، پایان نامه دکترا، دانشگاه ردینگ، 1982، ص 97.

16 منابع را ذیل شماره 13 به دست داده ام.

181600	94000	191600	467200	1874
150000	104000	175440	429440	1875
218810	159925	136055	514790	1876
107300	122000	100260	329560	1877
136911	132685	139220	408816	1878
130571	149614	123997	404182	1879

همانطور که مشاهده می شود، واردات روسیه و محصولات بومی در 1877، سال طاعونی، در مقایسه با 1874 به ترتیب 48% و 41% کاهش نشان می دهد در حالیکه، واردات گیلان از اروپا در همین سالها 30% افزایش یافت. اگر واردات محصولات بومی را در سال 1877 با واردات سال 1876 مقایسه کنیم، مقدار کاهش به مراتب چشمگیرتر می شود (51%). این کاهش چشمگیر ممکن است بیانگر آن باشد که علاوه بر گیلان، ایالات مجاور نیز از طاعون در امان نبودند که از شدت و ضعف شیوع بیماری در آنها اطلاعی در دست نداریم. اگر به ترکیب کالائی واردات توجه کنیم تصویر مشابهی به دست می آید. به این ترتیب که افلام وارداتی از دیگر ایالات ایران کاهش بیشتری داشته اند.

ترکیب کالائی واردات از روسیه¹⁷ (به لیره استرلینگ)

1879	1878	1877	1876	1875	1874	
69230	76920	62000	76925	104000	89600	قند و شکر
17268	13461	8700	13845	15200	13600	منسوجات
6823	7691	3560	6540	13200	13600	فلزآلات
7692	4615	3300	2310	10800	48000	بلور
						وشیشه
9615	8461	5000	6540	7600	4800	نفت
1538	1923	2000	3850	2800	2000	شمع
7308	9615	6300	6925	8000	10000	چای
4423	16534	9400	19125	13840	10000	متفرقه
123997	139220	100260	136055	175440	191600	کل

و اما ترکیب کالائی افلامی که از دیگر ایالات ایران به گیلان وارد می شد به قرار زیر دستخوش تغییر شد.

ترکیب کالائی واردات محصولات اروپائی و بومی از دیگر ایالات

ایران به گیلان¹⁸ (به لیره استرلینگ)

1879	1878	1877	1876	1875	1874	
146152	113455	106000	127695	90000	86000	منسوجات (اروپائی)
40575	48075	38500	70785	57200	71200	منسوجات (داخلی)
6538	3461	8300	17310	22000	28000	آرد
15384	14615	10000	18470	22000	26000	ادویه جات
5000	5384	3300	15385	3600	3600	چرم
17692	16150	11600	15385	28000	31600	کره
6538	8076	6000	8000	5600	8000	تخم کرم
						ابریشم
4230	4615	5000	5780	4800	5600	گوسفند
9615	17305	11600	34620	-	-	تنباکو
28461	38460	29000	45305	20800	15600	متفرقه
280185	269596	229300	378735	25400	275600	کل

0

¹⁷ منابع را ذیل شماره 13 به دست داده ام.

¹⁸ منابع را ذیل شماره 13 به دست داده ام.

براساس اطلاعات آمده در این جداول، می توان گفت که برای نمونه ارزش منسوجات داخلی وارده به گیلان در 1877 در مقایسه با سال 1874 و یا 1876 کاهش می معادل 46% نشان می دهد و این در حالیست که ارزش منسوجات اروپائی وارده در 1877 در مقایسه با 1874 نه فقط کاهش نیافته بلکه 23% نیز افزایش نشان می دهد. دو قلم دیگر از محصولات بومی، یعنی کره و آرد هم در 1877 نسبت به واردات سال 1874 کاهش چشمگیری داشته و به ترتیب، 63% و 70% کاهش یافتند. در این سالها قند و شکر وارداتی به گیلان عمدتاً محصول فرانسه بود که از طریق روسیه به گیلان وارد می شد و بطور متوسط 56% از کل واردات را تشکیل می داد. در 1877، ارزش واردات قند و شکر در مقایسه با سالهای 1874 و 1876 به ترتیب 31% و 19% کاهش یافت. ارزش کل تجارت ایران و روسیه از طریق گیلان در سال طاعونی در مقایسه با سال 1876 کاهش می معادل 37% داشت در حالیکه واردات گیلان از دیگر نقاط ایران 40% کمتر شد. کل تجارت گیلان با دیگر نقاط ایران کاهش می معادل 45% داشت که همانگونه که پیشتر گفتیم بعید نیست که مناطق دیگر نیز از طاعون بی نصیب نمانده باشند.

ترکیب کالائی صادرات گیلان به دیگر نقاط ایران¹⁹ (به لیبره استرلینگ)

1879	1878	1877	1876	1875	1874	
65345	33890	30560	83080	71200	93600	ابریشم خام
19615	9920	9830	17770	8000	5840	لاس ابریشم
13077	6360	11000	11425	7840	8840	پيله ابریشم
76920	40380	20000	28845	15600	19800	برنج
26537	21150	12900	38470	35200	34800	پارچه ابریشمی
3846	4230	2600	9625	4800	4400	پارچه پشمی
3076	2310	1300	1540	2160	26000	روغن زیتون و صابون
21052	25000	12300	23090	9200	13600	متفرقه
229468	143240	100490	214840	154000	206880	کل

در صد تغییرات در صادرات گیلان به دیگر نقاط ایران در 1877 در مقایسه با:

1876	1874	
-54	-52	ابریشم خام
-31	+1	برنج
-67	-63	پارچه ابریشمی
-73	-41	پارچه پشمی
-16	-95	روغن زیتون و صابون

صادرات گیلان به روسیه نیز کاهش چشمگیری داشت ولی به اشاره می گذرم که در صد کاهش در ارزش محصولات بومی که از طریق گیلان به روسیه صادر می شد بسی بیشتر بود.

ترکیب کالائی صادرات گیلان به روسیه²⁰ (به لیبره استرلینگ)

1879	1878	1877	1876	1875	1874	
128073	26996	18500	75115	44100	37160	ابریشم خام
65384	23076	18000	23080	18000	20000	برنج
26153	32691	25000	46930	48000	40000	پارچه ابریشمی
4444	8846	8000	23080	20000	12800	الوار
28884	50000	60000	80000	84400	44400	ماهی و خاویار
3077	2884	3400	5770	6400	4000	روغن زیتون و صابون
3923	5348	3000	5000	3600	4000	پشم
3000	3846	3000	4620	4000	3200	پارچه ابریشمی
7308	4615	5000	4620	3200	3400	گندم
51346	33844	35200	58480	49600	39320	متفرقه
321592	192146	179100	326695	281300	208280	کل

ترکیب کالائی صادرات تولیدات داخلی ایران به روسیه از طریق گیلان²¹ (به لیبره استرلینگ)

1879	1878	1877	1876	1875	1874	
88460	55765	36000	66542	60000	70000	پارچه پنبه ای
34615	55760	35000	53465	90000	81200	پنبه خام
1153	3846	5000	9620	12000	18000	تنباکو

¹⁹ منابع را ذیل شماره 13 به دست داده ام.

²⁰ منابع را ذیل شماره 13 به دست داده ام.

²¹ منابع را ذیل شماره 13 به دست داده ام.

7691	6153	6600	43130	13600	9200	پارچه
						پشمی
9399	3846	-	-	5600	7200	خشکبار
11538	8461	8300	19600	14000	8800	پارچه
						ابریشمی
36536	53838	24500	52330	20000	32200	متفرقه
189392	187669	115400	244687	215200	225600	کل

کل صادرات به روسیه، چه تولیدات گیلان و چه فرآورده هائی که از طریق گیلان صادر می شد در 1877 در مقایسه با 1874 و 1876 به ترتیب 32% و 48% کاهش نشان می دهد. در صد تغییر در اقلام صادراتی را در جدول زیر به دست می دهیم.

در صد تغییرات در صادرات گیلان به روسیه در 1877 در مقایسه با:

1876	1874	
-75	-50	ابریشم خام
-56	-40	منسوجات
-48	-72	تنباکو
-34	-57	پنبه خام
-41	-15	روغن زیتون و صابون
-22	-10	برنج
-25	+35	ماهی و خاویار

در خصوص تاثیر طاعون بر سطح قیمت ها در گیلان باید گفت که نظر به کاهش تقاضا که خود ناشی از زیادی مرگ و میر بود، انتظارمان این است که سطح عمومی قیمت ها کاهش نشان بدهد. برای بررسی این پیش گزاره، دو لیست از قیمت 16 قلم از مواد مصرفی روزانه برای سالهای 1876 و 1877 را در دست داریم. مقایسه این دو لیست قیمت جالب است. قیمت 12 قلم از این مواد در سال 1877 نسبت به سال قبل کاهش یافت که مقدار کاهش بین 16% در قیمت روغن زیتون و صابون و 64% در صد در قیمت پشم خام متغیر بود. 4 قلم باقی مانده، یعنی برنج، گندم، پوست گوسفند و خشکبار افزایش قیمت داشتند که مقدار افزایش بین 3% در قیمت برنج و 43% در بهای خشکبار نوسان داشته است.²² اگرچه کاهش قیمت 12 قلم از 16 قلم با پیش بینی ما راجع به تاثیر طاعون بر قیمت ها جوردر می آید، ولی باید اذعان نمود که اطلاعات ما از این نظر بسیار ناکافی و حتی متناقض است. برای مثال، در حالیکه قیمت گندم 10% افزایش یافت، قیمت آرد گندم 36% کاهش نشان می دهد. تناقض دیگر این است که کاهشی معادل 43% در قیمت گوسفند با 20% افزایش قیمت پوست گوسفند همراه شده است.²³ همین جا بگویم که به اعتقاد چرچیل که کنسول انگلستان در رشت بود، کاهش قیمت ها « به علت آن است که روسها موانع مصنوعی بر سرراه تجارت ایجاد کرده اند».²⁴ به بیان دیگر، چرچیل بر این باور است که این موانع موجب کاهش صادرات به روسیه شده و در نتیجه، باعث سیر نزولی در قیمت ها گشت. اگرچه با اطلاعاتی که در دست داریم با قاطعیت نمی توان علت کاهش قیمت هارا روشن کرد، ولی، بعید نمی دانیم که چرچیل به روال وظایف کنسولی خویش، گناه مشکل اقتصادی منطقه را به گردن رقیب تجارتي انگلستان - یعنی روسیه تزاری- انداخته باشد. دلیل من برای این حدس و گمان این است که وقتی همین کنسول می کوشد تا علت افزایش قیمت برنج و گندم را توضیح بدهد، آن افزایش را ناشی از افزایش صادرات به روسیه می داند.²⁵ به دو دلیل، این توضیح چرچیل را نادرست ارزیابی می کنیم.

22 چرچیل: گزارش کنسولی، « گیلان»، اسناد و مدارک پارلمانی، 1878، جلد 74

23 همانجا

24 همانجا

25 همانجا

- مقدار برنج صادراتی گیلان به روسیه از 5227 تن در 1876 به 3792 تن در 1877 کاهش یافت و این اطلاعات را خود او به دست داده است²⁶.

- گرچه اطلاعات آماری قابل اعتماد در اختیار نداریم ولی به نظر چرچیل « محصول برنج» در سال طاعونی « بسیار عالی بود». ²⁷ عالی بودن محصول، طبیعتاً به معنی افزایش تولید است که با کاهش صادرات به مقدار 1435 تن براین دلالت دارد که مقدار برنج موجود در بازارهای گیلان در 1877 در مقایسه با سال 1876 می بایست بیشتر بوده باشد. اگر این احتمال درست است که افزایش قیمت را نمی توان ناشی از کمی عرضه و یا زیادی تقاضا در بازار دانست. اگرچه آماری راجع به تاثیر طاعون بر سطح دستمزدها در گیلان نداریم، ولی بعید نیست که کشتار طاعون موجب کمبود و کمیابی نیروی کار شده، و به این ترتیب، با افزایش مقدار دستمزد، باعث بالارفتن هزینه تولید برنج گشته باشد. و این افزایش هزینه تولید بود که با وجود « محصول عالی» به گفته چرچیل، و صادرات کمتر به روسیه، خود را به شکل افزایش قیمت در بازار نشان داد.

خلاصه کنیم.

بر اساس اطلاعات ناکاملی که در این فصل عرضه نمودیم، می توان گفت که طاعون سال 1877 گرچه اثرات مرگباری مشابه طاعون بزرگ 1830/31 و یا فحطی بزرگ 1871/72 نداشت، ولی در کوتاه مدت بر اقتصاد گیلان تاثیرات زیادی گذاشت. این تاثیرات ولی دیر پا و سخت جان نبوده و شواهد موجود نشان می دهند که اقتصاد گیلان با سرعت نه فقط به موقعیت پیش از طاعون بازگشت، بلکه ، بسی از آن فراتر رفت. با این همه، اگر این مورد شیوع طاعون را به عنوان جزئی از مجموعه بیماری های واگیر به حساب بیاوریم و اگر در نظر داشته باشیم که در گیلان و مازندران بیماری مالاریا نیز بومی شده بود، آن وقت، می توان ادعا نمود که بیماری های واگیر (طاعون، وبا، مالاریا) از عوامل مهم بازدارنده رشد جمعیت در گیلان و در واقع سراسر ایران در قرن نوزدهم بود.

26 چرچیل: گزارش کنسولی، « گیلان»، اسناد و مدارک پارلمانی، 1877، جلد 82، و 1878، جلد 74. لازم به یادآوریست که در این دو سند ارزش کل برنج صادراتی و قیمت برنج داده شده که بر آن اساس مقدار برنج صادراتی را به تخمین برآورد کرده ایم.

27 چرچیل: گزارش کنسولی، « گیلان»، اسناد و مدارک پارلمانی، 1878، جلد 74